

AGAPE VASTETE KUJUNEMISEST EESTI PIIBLITÕLGETES¹

SVEN-ERIK SOOSAAR

Annotatsioon. Eesti keele sõnavara ja mõistestiku kujunemist on oluliselt mõjutanud piibli tõlkimine eesti keelde. Algkeele terminite täpsemaks tõlkimiseks loodi uusi sõnu nii laenamise kui ka tuletamise teel. Üks ristiusu keskmäid mõisteid on AGAPE, mille algne eesti tõlkevaste *arm* asendati piibli tõlkimise käigus terminiga *armastus*, mis hiljem on oma tähendusvälja laiendanud. Artiklis vaadeldakse selle termini tekkimist ning AGAPE ja sellele lähedaste mõistete eesti vastete kujunemist eestikeelses vaimulikus diskursuses.

Võtmesõnad: sõnavara ajalugu, etümoloogia, piiblitõlke ajalugu

1. Sissejuhatus

1739. aasta piiblitõlge lõi eestikeelse terminisüsteemi, mis oma põhijoonetes kestab tänaseni. Üks neist sõnadest, mis kinnistus esimese täispiibli tõlkega eesti keelde, oli sõna *armastus*. Järgnevas vaatlen, kuidas see sõna eesti keelde jõudis ja millistele lähtekeelte sõnadele see vastas. Saamaks paremat ülevaadet, milliseid sõnu on uue testamendi tõlgetes kasutatud varem selle kristluses keskse mõiste tähistamiseks, selgitan kõigepealt välja, milliseid kreekakeelse uue testamendi sõnu on tõlgitud eesti keelde *arm*-tüvega. Seejärel leian nende kreeka tüvede eestikeelsed vasted, mida tõlkijad on kasutanud, ning võrdlen neid ladina ja saksa tõlkevastetega.

Kognitiivne semantika annab meile kätte suuna, kuidas selgitada välja eesti keele mentaalset maailmapilti (H. Õim 1997). Inimestevahelisi suhteid tähistavatel mõistetel on tähtis koht nii rahvapärimuses

¹ Tänan Kristiina Rossi, kes luges selle artikli versioone ning andis väärtuslikku nõu ja tagasisidet. Samuti tänan kaht anonüümset retsensenti, kes juhtisid tähelepanu mitmele puudusele artikli esialgses versioonis. Kõigi võimalike artiklisse jäänud vigade eest vastutan ise.

ja rahvausundis kui ka väljakujunenud religioonides, nagu kristlus. Siia kuuluvad ka mitmesugused emotsioonid ja vaimuseisundid ning neid tähistavad sõnad. Need võib jagada semantilistele väljadele, mis katavad ühtesid alasid tihedamini kui teisi. Mis puudutab tunnete semantilisi välju, siis sinna kuuluvate mõistete piirid ei ole küll kunagi diskreetsed ning alati võib leida piirialasid, kus kahte või enamat sõna saab sünonüümideks kasutada. Keeles kajastub vastava kultuuri arusaam maailmafragmendi ehitusest ja selle seaduspärasustest. Sellise kontseptualisatsiooni tähistuseks on kasutusele võetud termin *naiivteooria*. Naiivteooriate tekkimise algtasandiks loetakse vahetuid füüsilisi kogemusi, mille eeskujul luuakse mentaalse maailma mõistestik.

Kognitiivne semantika üritab kindlaks teha neid naiivteooriaid, millele tugineb vastava semantilise välja (või ka mentaalse välja) mõistestik. Kui lisandub uus sõna, peab see sobituma semantilisse välja. Selles mõttes juhib naiivteooria ka diakroonilisi protsesse, kui uus väljend tuleb keelde või sõnale kujuneb uus tähendus metafoorse ülekande teel.

Selline protsess võimendub eriti maailmapildi muutumise korral, mille üheks iseloomulikumaks juhuks on usuvahetus. Siin ei olegi ehk niivõrd tähtis, kas usk võetakse vastu vabatahtlikult või sunniviisil. See võib mõju avaldada maailmapildi muutumise kiirusele, kuid lõpptulemus on sama.

Ristiusu tulek on kindlasti selline protsess, mis muutis eesti keele naiivteooriaid. Kuid juba enne maa ristiusustamist olid teatud kristlikel terminitel maakeelsed vasted ja juba XIII sajandil võis olla eestikeelseid tekste ja käsiraamatuid (Paul 1999: 100). Kristlike tekstide tõlkimisel kasutati paratamatult sõnavara, mis oli juba eesti keeles olemas ja millel võisid paganlikus maailmavaates olla hoopis teised konnotatsioonid ja kindel koht naiivteooriates. Varem olemasolnud sõnade kasutamine uues tähenduses kristlikus diskursuses võis küll esialgu segadust tekitada, kuid aegamööda pidid naiivteooriad kohanduma uue mõistestikuga.

Uku Masing on käsitlenud mitme piiblipäraga mõiste kujunemist ja vastavate sõnade tekkimist eesti keelde, nt *südameteadmine* (= ladina *conscientia*), *tundmine* (ladina *cognitio* > XIX saj saksa *fühlen*, *Gefühl*), *tõsi*, *tõsine*, *tõde*, *meel*, *mõistus* (kreeka *νοῦς*) (Masing 1998). Temalt pärineb ka põhjalik käsitlus heebrea mõiste *HESED*² 'armastus, kiindumus, sõbralikkus, soosing, ustavus jne' tarvitamise kohta vanas testamendis

² Siin ja edaspidi kasutan läbivaid suurtähti, kui pean silmas mõistet, ning väiketähti, kui pean silmas sõna või tüve.

(Masing 2005). Ta tõdeb, et kuigi sõnatüvel *h̄sd* on vana testamendi heebrea keeles üldiselt positiivne tähendus, leidub mitu juhtu, kus sõna tarvita-takse negatiivses tähenduses, nt 'sõimama, laitma' (Masing 2005: 219), ning pakub põhjuseks, aramea või süüria mõju. Tõlkimisel ja laenamisel toimunud tähendusmuutustele ja kristlikke mõisteid tähistavate sõnade tähenduse erinevustele eri piiblitõlgetes on Masing tähelepanu juhtinud juba palju varem: „Filoloogilises osas teoloogiast tuleks pöörata tähelepanu eriti keelepsühholoogiale, mõistete seletamisele nii oma rahva kui juutide ja kreeklaste juures. *χάρις* UT-s pole sama mis *חַסֵד* VT-s ja meie „arm” on jälle hoopis midagi muud. Aga me ei tea viimasest peaaegu vähematki, sest keegi pole seni vaevaks võtnud uurida seda mõistet.” (Masing 1993: 105)

Heebrea tüve *h̄sd* eesti vastel *arm*, mida Masing mainib, on vana testamendi heebrea ja uue testamendi kreeka tekstis teisigi olulisi lähteid. Oluliseks uue testamendi terminiks, mida eesti keelde *arm*-tüvega on vahendatud, on *ἀγάπη*. Järgnevas püüangi vaadelda sõnade *arm* ja *armastus* kasutust eestikeelses kirjasõnas XVI–XVIII sajandil, võttes lähtekohaks kreekakeelse sõna *ἀγάπη*. Kuigi Jeesuse emakeel oli tõenäoliselt aramea keel, pandi uue testamendi evangeeliumid ja kirjad kirja kreeka keeles. Seepärast tasub kristliku terminoloogia lähtena käsitleda mõistete kreeka vasteid.

2. AGAPE kui üks ristiusu keskseid mõisteid

Apostel Pauluse järgi (1Kr 13:13) on AGAPE üks kolmest kristlikust voorusest: „*νοὺν δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα: μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη*“. Tõlkes: „Ent nüüd jääb usk, lootus, armastus, need kolm, suurim neist on aga armastus“ (UT 1989). Kristlikus teoloogias tõlgendatakse AGAPE't kui isetut (jumalikku) armastust erinevalt teistest armastuse liikidest, mida tähistatakse kreeka keeles mitme sõnaga. Neist tüvedest, mis kajastavad armastuse erinevaid aspekte, esinevad uues testamendis *ἀγαπάω* (*ἀγάπη*) ja *φιλέω*. Clive Staples Lewis on eristanud kristlikus maailmapildis nelja tüüpi armastust: eespool nimetatutele lisaks ka *στοργή*, mis uues testamendis esineb vaid liitsõnade *φιλόστοργος* (Rm 12:10) ja *ἄστοργος* (2Tm 3:3) koosseisus ning mis tähendab eelkõige vanemlikku armastust ja hoolitsust; neljanda armastuse liigina käsitleb ta sõnaga *ἔρω*s (tegusõna *ἐράω*) tähistatud lihalikku armastust (Lewis 2012/1960). Uues testamendis see tüvi ei esine.

Jälgides XVII sajandi eesti piiblitõlkeid, võib märgata, et sõna *ἀγάπη* vastena kasutatud *arm* esineb ka teiste kreeka sõnade, sõnade *χάρις* ja *ἔλεος* tõlkevastena.

Selles uurimuses ei keskendu ma mitte AGAPE teoloogilise tähendusele, vaid vaatlen selle eesti vaste kujunemist.

Arm-tüvi on eesti keeles olulisel kohal nagu ka seda tähistavad mõisted eestlaste maailmapildis.

Eesti keele põhisõnavarasse kuulub koguni seitse *arm*-tüvelist sõna: *arm*, *armas*, *armastama*, *armastus*, *armukade*, *armuke*, *armuma* (EKPS: 30–31). *Armastus* on eestlastel kognitiivselt esilduvuselt teine emotsioon viha või rõõmu järel (olenevalt katse tüübist, vt Vainik 2003: 678–680).

3. Eesti *arm*-tüve uue testamendi lähtesõnade etümoloogia, tähendus ning tõlkevasted teistes olulistest tõlgetes

3.1. Uue testamendi kreeka sõnade *ἀγάπη*, *χάρις* ja *ἔλεος* etümoloogia ja tähendus

3.1.1. *ἀγάπη*

Uue testamendi eelne kreeka keel tunneb tähenduses 'armastama' kolme verbi: *ἐράω* (kirglikult armastama), *φιλέω* (hoolitsevalt armastama, poolehoidu ilmutama) ja *ἀγαπάω* (Stauffer 1990: 34). Neist viimasel on mitu tähendust: 'millegagi rahul olema; tervitama; auga kohtlema; meeleldi soovima; midagi püüdlema; eelistama' (Stauffer 1990: 34–36). Kuigi *ἀγαπάω* on klassikalisel ajastul tavaline tegusõna ja esineb juba Homerosel tähenduses 'rahul olema, lugu pidama, hoolima' (Od.21.289), siis nimisõna *ἀγάπη* on registreeritud alles kristlikul ajajärgul ja paganlikel autoritel pole seda täheldatud (LS: 6).³ Sõna tähendused on järgmised: '1. love; 2. *in pl.*, love-feast; 3. alms, charity' (LS: 6). Seega tundub, et kreeka *ἀγάπη* esinebki alles uues testamendis. Tänapäeval peetakse siiski vähetõenäoliseks, et *ἀγάπη* on kristliku mõiste jaoks loodud uus sõna (Nygren 1955: 74). Pigem täideti kogu kreeka tüvest *ἀγαπάω* lähtuv sõnapere vana testamendi tõlkimisel uue tähendusega ja heebrea *'ahab* on pea kõikjal tõlgitud verbiga

³ Paganlikel autoritel esineb küll teisi sama tüve tuletisi, nt *ἀγάπημα* 'darling', *ἀγάπησις* 'affection' (LS: 6).

ἀγαπάω (Stauffer 1990: 39). Ilmselt oli vajadus uue sõna järele suur, sest vanas testamendis on tähendusvälja 'armastus' jaoks ehk väljendamaks „armastuse erinevaid mõttelisi vorme: armastama, armu heitma, kaasa tundma, heameelt tundma, igatsema, oma soovile järele andma” kaheksa sõna või sõnatüve (Maier, Rienecker 2011: 62).

Kui vana testament kirjeldab eelkõige inimestevahelist armastust, siis uues testamendis avaldub Jumala armastus ja Jumala tahtmise järgi toimuv armastus veel tugevamini kui vanas testamendis. Uue testamendi sõnum kutsub üles taotlema Jumala armastust Kristuses (Maier, Rienecker 2011: 62). Mis puutub tüve *ἀγαπάω* etümoloogiasse, siis on see ebaselge. On arvatud, et see võib olla tuletis intensiivistava prefiksi andnud noomenitüvest *ἀγα-* liitega *πα-* < i-e **peh*₂ - 'kaitsma' (Beekes 2010: 8, 417).

3.1.2. *χάρις*

Kreeka sõna *χάρις* on samuti laia tähendusega: 'arm, meeldivus, armsus; soosing, heasoovlikkus, hoolimine; kink, armuand; tänu, tänamine'⁴. Eesti uue testamendi tõlgetes on selle vastena olenevalt kontekstist kasutatud sõnu „arm“, „armuand“, „tänu“, „meelehea“. „Wastses Testamendis“ on vasted „arm“, „tenno“, „usk“, „lupa“, „meelehäh“. Sõnast *χάρις* on saadud tuletis *χάρισμα* 'kink, armuand'. Etümoloogiliselt lähtub *χάρις* tegusõnast *χαίρω* 'rõõmustama, õnnelik olema' (LS: 1969, 1978; Conzelmann 1990: 363). Viimane on omakorda pärit indoeuroopa tüvest **ǵ^her(H)-* 'iha, nauding', millele tänapäeva keeltes vastab nt saksa *gern* 'meelsasti', inglise *yearn* 'ihkama, igatsema' ja armeenia *jir* 'kingitus, armuand' (Beekes 2010: 1607).

3.1.3. *ἔλεος*

Sõna *ἔλεος* tähendused on 'halastus, arm, haletsus, kaastunne'⁵. Sõnal ei ole teada vasteid teistes indoeuroopa keeltes ning on arvatud, et see võib olla onomatopoeetiliselt päritolu (lähutada valu väljendavast hüüdsõnast *ἐλελεῦ*; Beekes 2010: 407). Vulgatas vastab sellele ladina sõna *misericordia*. Nimi-sõnast on tuletatud tegusõna *ἐλεάω* (*ἐλεέω*) 'kaasa tundma, halastama'.

⁴ 'outward grace or favour, beauty; glory; grace or favour felt; a favour done or returned; gratification, delight' (LS:1978–1979)

⁵ 'pity, mercy, compassion' (LS: 532)

Kui arvesse võtta ka verbid, verbaalnoomenid ja omadussõnad, siis kasvab *arm*-tüvega tõlgitud kreeka sõnade hulk märkimisväärselt: *ἀγαπάω, χαριτόω, χαρίζομαι, ἐλέεω, φιλέω, οἰκτίρων, οἰκτίρω, πολύσπλαγχνος* jne. Seetõttu võtan vaatluse alla vaid substantiivitüved.

Kui eesti sõnad *armastus, arm* ja *halastus* tähistavad veel kohati kattuvaid mõisteid, siis võrdluseks on sõna *kuri* (*kurjus*) selge kristliku mõiste vastena varakult välja kujunenud, esinedes väljendites nagu *päästa meid ära kurjast* (ῥῶσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ; ladina *libera nos a malo*) ning *hea ja kurja tundmise puu* (heebrea *hada'at tōb wara'*) (Ross 2006: 11).

3.2. Eesti *arm*-tüve ladina vasted Vulgatas

3.2.1. Sõna *ἀγάπη* vasted Vulgatas

Ka Vulgatas esineb mitu tüve, mis vastavad kreeka *ἀγάπη*'le ja mida seega eesti keelde on tõlgitud kui „armastus“ või ka „arm“. Peamised vasted on *caritas* ja *dilectio*. Nende tüvede etümoloogia on järgmine:

caritas 'kõrge hind, väärtus; austus, armastus; armastuse objekt, kiindumus'; hilisladina keeles ka 'ligimesearmastus; almus, annetus' on tuletatud omadussõnast *carus* 'kallis, hinnaline; armas, kallis'. See omadussõna on pärit indoeuroopa tüvest **keh₂-ro-*, millel on vasted sanskriti keeles, balti, keldi ja germaani keeltes, nt sks *Hure* 'lõbutüdruk, hoor', iiri *carae* 'sõber' ja läti *kārs* 'maias, himukas; ablas; ihar, himur', *kārums* 'maiustus' (Karulis 1992: 385; Kluge 2002: 428; de Vaan 2008: 95–96);

dilectio on tuletis verbist *diligo, dilexi, dilectum* (*dis-* 'välja, lahu' + *legō* 'korjama, koguma, lugema') 'ainsana välja valima, eelistama, armsaks pidama, austama, armastama, kõrgelt hindama', samast tüvest on tuletatud omadussõna *dilectus* 'armas, armastusväärne, kallis'.

Üksikjuhtudel esineb ühendeis sõna *ἀγάπη* vastena ka teisi tüvesid, nt *amor* ja *gratia*.⁶

3.2.2. Sõna *χάρις* vaste Vulgatas

Sõna *χάρις* vastena Vulgatas esinev *gratia* 'armastusväärsus, meeldivus, sarm, võlu; armastatus, soosing, arm; lahkus, leebus; menukus; tänu, tänu-likkus' on etümoloogiliselt seotud omadussõnaga *gratus* 'meeldiv, armas,

⁶ Nt 2Pt 1:7; 1Pt 5:14.

sõbralik; veetlev; tänuväärne; meelepärane, mõnus; tänulik'. Indoeuroopa tüvi *g^wer(H)- tähendas algselt 'raske', verbina 'ülistama, kiitma; „raskeks tegema“ ning samast tüvest on ka vene *жертва* 'ohver' ning leedu *girti* 'kiitma' ja *geras* 'hea' (Černyh 1999: 300; de Vaan 2008: 271).

3.2.3. Tüve *ἔλεος* vaste Vulgatas

Tüvele *ἔλεος* vastab Vulgatas *misericordia* '1) halastus, kaastunne, osavõtt; 2) kaeblemine; hala' (LS: 718), mis on tüvedest miser 'vilets, armetu, õnnetu; hale; alatu, kõlvatu' ja cor (gen cordis) 'süda' saadud liitsõna. Nagu näha, puudub kreeka sõna *ἀγάπη* ladina vastete valikus selge süsteemsus, kuid tüvede *χάρις* ja *ἔλεος* vasteid on ladina keeles mõlemal juhul üks.

3.3. Vasted Martin Lutheri piiblitõlkes

Kuna Martin Luther oli XVII sajandil põhiline autoriteet ning perikoobid on Lutheri järgi tõlgitud, on siinkohal paslik peatuda ka kõnealuste terminite Lutheri tõlgetel. Kreeka sõna *ἀγάπη* (ja selle ladina vasted *dilectio* ja *caritas*) on Luther kõikjal tõlkinud sõnaga *Liebe*. Huvitavam on olukord sõnaga *χάρις*, mille vasteks on enamasti *gnade*, aga võivad olla ka *danck*, *wolthat*, *gunst* jt. Lutheri tõlget on üsna täpselt järgitud 1739. aasta piiblis, kus uue testamendi *χάρις* vastetena on olenevalt kontekstist kasutusel *arm* või *tänu*, üksikutel juhtudel ka *melehea*, *usk* olenevalt Lutheri vastest.

Ap 25:9 tahtis Juda-rahwale **melehead** tehha,
θέλων τοῖς Ἰουδαίοις **χάριν** καταθέσθαι
wolte den Jüden eine **gunst** erzeigen

1Kr 15:57 Agga **tänno** Jummalale, kes ..
τῷ δὲ θεῷ **χάρις** τῷ ..
Gott aber sey **danck** / der ..

Sõna *ἔλεος* vasteks on Lutheril kõikjal *barmherzigkeit*.

3.4. Kokkuvõtte tõlkevastetest

Nagu eelnevast ülevaatest selgus, puudub kreeka originaali sõnade ja nende ladina vastete vahel süsteemne üksühene suhe. Järjekindel on sõna *χάρις* tõlkimine sõnaga *gratia* ja sõna *ἔλεος* tõlkimine sõnaga *misericordia*. Saksa keelde on *ἀγάπη* alati tõlgitud sõnaga *Liebe*, kuid muudel juhtudel süsteemne vastavus puudub. Kirjeldatud suhted võtab kokku tabel 1, kuhu on lisatud ülevaatlikkuse mõttes ka tegusõnad ja omadussõnaga tõlgitud partitsiivid ning eesti praeguses kirikupiiblis esinevad vasted.

Tabel 1. Uue testamendi kreeka sõnade vasted teistes keeltes

Kreeka	Ladina	Saksa (Luther 1545)	Eesti (1997)
ἀγάπη	dilectio	Liebe	armastus
	caritas		
	gratia		
χάρις	gratia	gnade	arm
		danck	tänu
		wolthat, gunst	meelehea
ἔλεος	misericordia	barmherzigkeit	halastus
οἰκτίρμων	misericors	barmherzig	armuline
ἀγαπάω	dilego	lieben	armastama
φιλέω	amo	Lieb haben	armastama
ἐλεέω	misereor	gnedig sein	halastama, armu heitma, armu saama
οἰκτίρω	misericordiam praesto	erbarmen	süda sai haledaks, hale hakkama

4. Sõnade *ἀγάπη*, *χάρις* ja *ἔλεος* eesti tõlkevasted kuni 1739. aastani

4.1. Kreeka sõna *ἀγάπη* vasted

Vanimates eestikeelsetes perikoobitekstides (Rossihnius, Stahl, Blume) on sõna *ἀγάπη* tõlkevaste *arm*, nt Rm 12:9 (EPAKi järgi)⁷.

⁷ Siin artiklis tsiteeritud allikaid vt <http://www.eki.ee/piibel/> ja <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>.

Rosihinius	Se arm erraolckut mitte kawal.
Stahl	Se arm erxa olcko mitte kawwal /
Blume	Arm erra olko Kawwal.
EwEp 1695	ARm olgo Kawwalusseta

Esimest korda kasutatakse sõna *arm* asemel teist sõna 1721. aasta evangeeliumites ja epistlites:

ARmastaminne olgo ilma kawwalusseta. Siiski on ka 1721. aasta väljaandes enamasti veel *arm*, nt 1Kr 13:4: **Arm** on pitkameelinne ja helde, **arm** ep olle kadde, **arm** ei te wallatust, temma ei surustele. Alles 1727. aasta väljaandes kasutatakse esimest korda sõna *armastus* ja seda üsna järjekindlalt, nt eelnevad tekstikohad: **Armastus** olgo ilma kawwalusseta;/ **Se armastus** on pitkameelinne, ta näitab omma heldust ülles, **se armastus** ep olle kadde, **se armastus** ei te wallatust, temma ei surustelle. 1739. aasta piiblis on uue testamendi ἀγάπη vasteks kõikjal *armastus*.

4.2. Kreeka sõna χάρις vasted

Mitmetähenduslikkuse tõttu on juba esimestes eesti perikoobitõlgetes sõnal χάρις mitu vastet: *arm, tänu, usk, luba, meelehää* jne. Peamiseks tõlkevasteks on siiski *arm*. Tuletise χάρισμα vastena esineb varastes perikoobitõlgetes *ande* 'armuand'. Näiteks Rm 6:23 (EPAKi järgi).

Rosihinius	Enge se ande Jummalast om se iggawene ello
Stahl	Agkas se Jumjala ande on se igkawenne ello
WT	Ent Jumjala Ande om iggawenne Ello
EwEp 1691	Ent Jumjala Ande om iggawenne Ello/
EwEp 1727	agga Jumjala armo-ande on iggawenne ello
1739. a piibel	agga iggawenne ello on Jumjala armo-and

4.3. Kreeka sõna ἔλεος vasted

Sõna ἔλεος vastena on varastes perikoobitõlgetes kasutusel nii *arm* kui ka *halastus* (*hallestus*). Alles 1727. aasta EwEp-s esineb *halastus* läbivalts sõna ἔλεος vastena, nt Lk 1:58: *et Jssand omma hallastust olli sureks teinud temma wasto*. Vrd Stahlil: *eth se Issand suhre armo temma jure tehnut olli* ja Rosihiniusel: *et se Issand suhre armu temma man tennut olli*. Stahl ei tunnegi veel sõna *halastus*. „Hand und Hausbuch’is” esineb Stahlil korra

samas tähenduses nimisõna *hale* (*halle*), kuigi tegusõna *halastama* (*hallestama*) on tal tegusõna *ἐλεέω* vastena kasutusel, nt Mt 18:33 *Eps sihs sinna hend kahs peaxit hallestama omma kahssullase pehle / kudt minna hend sünno pehle hallestanud ollen?*

Seevastu 1739. aasta piiblis on uue testamendi *ἐλεος* tõlgitud peaaegu kõikjal sõnaga *hallastus*.

4.4. Kokkuvõte eesti tõlkevastetest

Seega on algusest peale eesti keeles kõigi nende sõnade vastete hulgas kõige valdavamalt esinenud *arm*-tüvi. Seetõttu keskendun siin ainult *arm*-tüvele, mis näib olevat põhimõiste AGAPE olulisim vaste eesti keeles.

5. Eesti *arm*-tüve etimoloogia ja sugulaskeelte vasted

Tekib küsimus, kas läänemeresoomlastel oli üks ühine tüvi armastuse mõiste jaoks. Tegemist on ju üsna laia mõistega, mille tähendusväli laiub heatahtlikust poolehoiust ja meeldimisest metsiku kireni. Tänapäeva läänemeresoome keeltes on mitu sõnatüve: soome *rakastaa*, *lempiä*, vepsa *armastada*, Aunuse karjala *suvaija*, *mielištia*, millest enamik on ka eesti keeles olemas, kuid mõnevõrra erinevates tähendustes. Kuigi ükski neist tüvedest ei ole läänemeresoome keeltes üldlevinud tähenduses 'armastama', on üsna kindel, et juba läänemeresoome algkeeles oli selle tähendusega tüvi olemas.⁸

⁸ Samas tähenduses on kasutatud ka tüve *lemb*- ja selle mitmeid tuletisi (nt *lemmik*). Need on sajanditagused keeleuenduslikud laenuid soome keelest ja selle tüve kunagisest olemasolust eesti keeles annavad tunnistust vaid XIII sajandi ürikutes leiduvad pärisnimed, millest kindlasti tuntuim on *Lembitu*, aga ka *Tõivelemb*, *Ihalemb*, *Uldelemb*, *Vililemb*, *Hüvalemb*. *Lembitu* (= Armastatu) oli veel XV sajandil (küll juba assimileerunud konsonantühendiga kujul *Lemmitu*) kõige sagedasem eesti meeste eesnimi Ruhja ja Helme kihelkonnas (Alvre 1984). Soome *lempi* 'armastus, arm' tähendab luulekeeles eelkõige erootilist armastust. Samuti vanemas kirjakeeles 'aistillinen rakkaus, rakastelu, lemmiskely, sukupuoliyhteyden harjottaminen', nt „*lemmen kaupitsijat 'ilotytöt'*"; arh. *lemmessä interj:n tavoin vahvistussanana: ihmeessä, toki (Älä lemmessä putoa!)*. *Lempi* – rakkaus, suosio, hellyys, miellytysvoima; 2. lemmitty, armahainen, 3. suloinen, hauska olo“ (Turunen 1949). Läänemeresoome vasted on veel isuri *lemissä* 'põleda, lõdmata', karjala

Soome-karjala tüve *rakas* on ühelt poolt peetud vanaks soome-ugri tüveks (vasted on lõunamansi *raw-* 'lähedale laskma', põhjahandi *rāxi* 'armas', ungari *rokon* 'sugulane'), teiselt poolt germaani laenuks (SSA 3: 42: <alggermaani **frakaz* > anglosaksi *fræc* 'himukas, kirglik, ihar').

Läänemeresoome tüve *arm-* peetakse üksmeelselt germaani laenuks, mille kõige tõenäolisem etümoloogia on järgmine:

alggermaani **arma-z* > vanapõhja *armr* 'õnnetu, vilets, närune', gooti *arms* 'haletsusväärne', rootsi *arm* 'vaene; vilets, armetu', sama germaani tüvi on ka saksa sõnas *arm* 'vaene, kehv, vilets' ning selle tuletises *Armut* 'vaesus, kehvus' varasema tähendusega 'mahajäetud, õnnetu' (LägLoS: 35; SSA 1: 82–83; Kroonen 2013: 35,). Samast alggermaani tüvest on tuletis **armōn* 'Elend', **armē(j)ōn*, vrd gooti *armaiō* f. 'Barmherzigkeit, Almosen', mis võib olla läänemeresoome **armo* lähteallikaks (LägLoS: 36).⁹

Teise LägLoSe pakutud germaani etümoloogia tüve **arwa-z* kohta jätan häälikulise vastavuse ebakorrapärasuse tõttu kõrvale. Võib ka oletada kahe häälikuliselt sarnase laentüve sulandumist, kuid selle kinnituseks pole siiani piisavalt tõestusmaterjali.

Teistes läänemeresoome keeltes on tüve *arm-* vasted järgmised:

- liivi *arm* 'rahu', nt *aandagid minnōn aarmō* 'jätke mind rahule'; lääneliivi ja Salatsi *armist* 'kahju, hale, halastus' (*minnel om armist tām pärast*) ning verb *ārmiks*, *armiks*, *armikš* 'halastama; kurtma, kaebama; kahetsust tundma'; ida- ja lääneliivi *ārmakstə* 'säätma, alles hoidma' (Kettunen 1938: 14, 19; SLW: 48);
- vadja *armaz* 'armas', *armahtaa* 'halastada', *armia* 'hellitada', *armitto* 'hellitatu, armastatu (rahvalaulus ema v tütar)', *armo* (*armu*) '1. arm, halastus, hellus; 2. hellitus; 3. hool', *armotoo* 'vaeslaps';
- isuri *armo* 'arm', *armadoin*, *armodoin* 'orb, vaeslaps', *armahtā* 'halastama'; *armastā* 'armastama';

lempi 'tüdruk (seksuaalne) sarm; maine, väärtus', lüüdi *lemb* 'armastus, õnneks läinud abiellumine' ning saami *læmbåd* 'lembe, mahe'.

⁹ Siinkohal tuleks parandada Asta Õimu (2003: 850) ekslik väide, nagu oleks tüve algne tähendus olnud 'koms, pamp, varanatuke'. Julius Mägistet (EEW I: 95) tuleks mõista nii, et Wiedemanni sõnaraamatu *arm*, *-i* 'Menge, Gepäck, Bagage' on *i*-sufiksiga tuletis tüvest *arm(as)*, mille tähendus on tekkinud tähendusülekandega 'armas, kallis, väärtuslik' > 'kogu kaasaskantav vara(natuke)'. Seega on Õimu mainitud tähendus sekundaarne, mis laenu puhul mainitud germaani tüvest oleks ka ainuvõimalik.

- karjala *armo* 'arm, kaastunne; kaitse, turvalisus; arm, halastus';
- vepsa *armod* 'hellus, vanemlik armastus'; *armahtada* 'halastada'; *armastada* 'hellitada, armastada', *armastus* 'hellus, õrnus, lahkus; hellitus';
- soome *armo* 'arm, armuandmine; kaastunne; arm, kaitse, soosing', *armahtaa* 'armu anda, andeks anda; halastada', *armas* 'armas, kallis', *armias* 'andestav'; *armelias* 'halastav, armuline'; *armollinen* 'armuline'.

Eesti tüve *arm-* eritähendustele murretes on tähelepanu juhitud ka varem (Oja 2014: 694–695), nimelt esineb *armatsema* Lääne-Saaremaal tähenduses 'säätma, kokku hoidma', mis on sarnane liivi tüve *ārmakstā* tähendusega.

Algselt käändus adjektiiv *armas* : *arma*, sama tüvega oli ka tegusõna *armatama* > *armastama*. Muudetüübi muutus toimus analoogia põhjal teiste *s-* (< **-isa*) -lõpuliste omadussõnadega (nt *rõõmus*) (EEW I: 95).

6. Eesti *arm-*tüve tuletiste (*armastama*, *armastus*) tekkimine ja levik, sõna *arm* tähenduse kitsenemine

Püüdes kindlaks teha sõna *armastus* esmaesinemust, peab kõigepealt märkima, et see sõna puudub Georg Mülleri jutlustes. Mülleri sõnaraamatus (Habicht jt 2000: 46) on ekslikult märgitud, et *armastus* esineb üks kord, kuid tegelikult on seal osas 4.2 *Iumala Taiwasest Ißast armastut sama* (Müller 2007: 126)¹⁰. Tegemist on seega verbi *armastama* umbisikulise tegumoe mineviku partitsiibiga. Samuti ei leia me sõna Stahlil, Rossihniusel ega ka Agenda Parvas. Nendel autoritel, nagu ka varastes piiblitõlgetes on *ἀγάπη* ja saksa *Liebe* vastena kasutusel sõna *arm*. Kuid *arm* oli kasutusel ka kreeka sõnade *χάρις* (saksa *Gnade*) ja *ἔλεος* (saksa *Barmherzigkeit*) vastena. See oli piiblitõlkijate jaoks probleem, mis tuli lahendada.

Tüvede *arm-* ja *hala-* sünonüümsusele eesti murretes viitab ka verbi *armastama* ja selle variantide *armatsema* ja *armatsama* kasutamine tähenduses 'haletsema, kaasa tundma' setu ja lutsi murrakus (EMS I: 433, 434).

¹⁰ Mülleril esinevad järgmised *arm-*tüvelised sõnad: *arm* (294 korda), *armas* (431), *armastama* (25), *armatama* (9), *armsasti* (6), *armulik* (38), *armulikune* (4), *armuline* (76), *armutu* (9 korda tähenduses 'armetu').

XVI sajandi ja XVII sajandi alguse vaimulikes tekstides esinevad *armatama* ja *halastama* sünonüümidena.

W-Koell	Si[e]s on Jumal oma [peret]eme surest armust meddy peel armatanut / ninck teman arma / [p]oyan / ..
Müller	tæma tahax hend meddy keickede pæle armatada. se kaas on tæma hend meddi pæle hallastanut
Turu käsikiri	Armata hend armata hend armas Issand sino rahwa päll Se pääll mino südda händans halastab

Lisaks olid samas tähenduses kasutusel ühendverbid *armu heitma* ja *armu andma*.

6.1. Tüvi *arm* ning selle saksa tõlkevasted esimestes eesti vaimulikes tekstides, grammatikates ja sõnastikes

1535 ilmunud Wanrardi ja Koelli katekismusest leiame verbi *armatama* (*armatanut* – armu andnud, halastanud).

Heinrich Stahli tekstides esineb 12 *arm*-tüvelist sõna: *arm* (tähdendused: 1. armulikkus; 2. armastus), *armas*, *armastaja*, *armastama*, *armsamasti* (*armsasti*), *armsasti*, *armulik*, *armulikult*, *armulikusti*, *armuline*, *armulisti*, *armutu* (1. armetu; 2. ilma armuta) (Habicht jt 2015: 46–48). Nagu näha, on tänapäeva eesti keeles sõnade *arm* ja *armutu* tähendusväli kitsenenud nii, et neist esimese tähendusest osa katab sõna *armastus* ning osa teise tähendusest on kaetud sõnaga *armetu*.

1648 ilmunud esimeses trükivalgust näinud saksa-eesti sõnastikus on Johannes Gutsclaff andnud saksa *Liebe* vastena *arm* /o ehk (tänapäeva kirjapildis: *arm*, omastav *armu*). Registrist võime veenduda, et Gutsclaffi „Vaatlustes ..“ sõna *armastus* ei esine, kuigi teoses on seitse *arm*-tüvelist sõna: *arm*, *armas*, *armokene*, *armolik*, *armolikult*, *armoline*, *armutama* 'schonen – säästma, armu andma' (Lepajõe 1998: 249).

1660 ilmunud Heinrich Gösekeni grammatikast leiame noomenituletiste alt terve rea meeleaseisundeid tähistavaid adjektiivist saadud *us*-tuletisi, nt *ahnus*, *alatus*, *heldus*, *kadedus*, aga ka *haledus* 'Barmherzigkeit' (Göseken 1660: 14–15), samuti deverbaalseid *us*-tuletisi, nagu *ahastus* < *ahastama*, *ihaldus* < *ihaldama*, *puudus* < *puud(u)ma* jne. Denominaalsete adjektiivide alt leiame *armas* < *arm*. Sõnaraamatu osas on nii *Gnade* kui ka *Liebe* vastena toodud ainult *arm*, verbi *lieben* vastena *armastama*. Kuid Gutsclaff ei tunne veel tegusõna *armastama*. Võimalik, et seda lõunaeesti keeles

tol ajal veel polnudki. 1684 Riias ilmunud Adrian Virginiuse toimetatud katekismuses (Önsa Lutri 1694) on tegusõna *armastama* aga levinud vaste saksa sõnale *lieben*. Arvatavasti vahemikus 1710–1730 koostatud Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises eesti-saksa sõnaraamatus on *armastus* 'Die Liebe' märksõnana olemas. Märksõna *arm* vastena on antud 'Die Liebe, Gnade, barmherzigkeit' (Vestring 1998: 19–20). Anton Thor Helle 1732 ilmunud raamatus „Lühike sissejuhatus eesti keelde“ sisalduvas sõnastikus on samuti toodud märksõnad *arm* 'die Liebe, Gnade' ja *armastus* 'die Liebe'. Seega oli XVIII sajandi alguseks vaimulikes tekstides Lutheri *Liebe* (ning ühtlasi kreeka *ἀγάπη*) eesti vastena kinnistunud sõna *armastus*.

Kui piiblitõlkijad märkasid, et eesti sõna *arm* on liiga laia tähendusega ning vastab mitmele kreeka, ladina ja saksa sõnale, tuletasid nad millalgi XVIII sajandi alguses sõna *armastus*. Sõnalooimeprotsess oli iseenesest lihtne, sest *us*-liitelised deverbaalsed nimisõnad olid eesti keeles levinud juba XVII sajandil, nagu märgib Gutschlaff oma grammatikas: „Eestlased moodustavad selle, eraldades ma-infinitiivi lõpu koos tüvevokaaliga, kui see eelneb ja asendades *usse*-ga, nagu *Oppusse* 'õpetus', *Külwusse* 'külv' sõnast *külwama*” (Gutschlaff 1998/1648: 83). *us*-liide on tänapäeval üks tavalisemaid substantiivisufikseid eesti keeles (Kasik 2004: 93).¹¹

7. Kokkuvõte

Nagu eesti *arm*-tüve etümoloogiast ja sugulaskeelte vastetest näha, puudus läänemeresoome keeltes eelkristlikul ajal kreeka AGAPE'le vastav mõiste. Eelkristliku aja eestlaste naiivteooriates tähistati *arm*-tüveliste sõnadega erinevaid hingeseisundeid. Varakult olid kasutusel *arm*-tüvelistest sõnadest *arm*, *armas*, *armatama*, *armulik*, *armuline*, *armutu*, aga ka *armastama*. Sõna *arm* oli palju laiema tähendusega kui tänapäeval, tähendades ka 'armastus, hea meel, kaastunne, säästmine' jne. Kristliku sõnumi edasiandmisel ja eriti piibli tõlkimisel osutus aga vajalikuks leida täpsem vaste olulisele terminile *ἀγάπη*. Selleks tuletasid piiblitõlkijad XVIII sajandi alguses tegusõnast *armastama us*-liitega sõna *armastus*.

Siinkohal võib täheldada kreeka ja eesti paralleeli: nii nagu kreeka keeles võeti kasutusele varem marginaalne deverbaalne (verbist *ἀγαπάω*) nimisõna *ἀγάπη* Jeesuse sõnade ja tegude (filosoofia) edastamiseks, nii tuletati ka eesti keeles tegusõnast *armastama* nimisõna *armastus*. Kui

¹¹ *us*-liiteliste abstraktnimisõnade kujunemist eesti keeles on käsitlenud ka Külli Habicht oma magistritöös (Habicht 1995).

Tabel 2. Vasted eesti piiblitõlgetes (EPAKi andmebaasi põhjal)

Kreeka	Ladina		Gutslaff	WT	1739. a piibel		1997. a piibel
	dilectio	caritas			armastus		
ἀγάπη	caritas	arm	arm, armastamine				armastus
	gratia						
χάρις	gratia	arm, heuve	arm, tenno, usk, meelehääh	arm, meelehea, tänno			arm, meelehea, tänu
οἰκτιρμῶν	misericors	armolick	armolik	armolinne, halle südda			armuline
ἀγαπάω	dilego	armastama	armastama	armastama			armastama
	amō	armastama	armastama	armastama			armastama
φιλῶ							
ἔλεος	misericordia	arm, halledus	arm, hallestus	arm, hallestus			halastus
ἐλέω	miserēor	armo heitma, arm sahnut, armo andma	armo sahma, armo heitma, armolik ollema	armo sama, armo heitma, hallas- tama			halastama, armu heitma, armu saama
οἰκτιρῶ	misericordiam praesto	–	armo heitma	armo heitma	hallastama		armu heitma

kreeka murretes oli sõna juba eelkristlikul ajajärgul perifeerselt olemas ja uue testamendi kirjapanijad võtsid rahvakeelse sõna uues tähenduses kasutusele, siis eesti sõna *armastus* puhul võib pigem arvata, et tegemist on piiblitõlkijate sõnaloomega. Nii kujundati piibli tõlkimise käigus ühtlasi ümber eestikeelsed naiivteooriad ning pandi alus eestikeelsele kristlikule diskursusele.

Lühendid

Ap – Apostlite teod; EwEp – evangeeliumid ja epistlid; Lk – Luuka evangeelium; Mt – Matteuse evangeelium; 1Pt – Peetruse esimene kiri; 2Pt – Peetruse teine kiri; Rm – Pauluse kiri roomlastele; 1Kr – Pauluse esimene kiri korintlastele; 2Tm – Pauluse teine kiri Timoteusele; UT – uus testament; W-Koell – Wandratti ja Koelli katekismus; WT – Wastne Testament

Allikad

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <http://www.eki.ee/piibel/> (04.02.2016).

Göseken 1660 = Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet Von HENRICO GÖSEKENIO, Hannovera-Brunsvigo, Der Christlichen Gemeine zu Goldenberg in der Wyck Pastore, der umbliegenden Land Kirchen Praeposito, und des Königl. Consistorij zu Reval ordinario Assessore. Reval, Gedruckt und verlegt von Adolph Simon, Gymnasii Buchdr. Reval: A. Simon.

Luther, Martin 1545. Die gantze Heilige Schrifft: Deudsch. <http://lutherbibel.net> (04.02.2016).

UT 1989 = Uus Testament ja psalmid ehk Vana Testamendi laulud. EELK Konsistoorium.

VKK = Vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/> (04.02.2016).

Vulgata = <http://biblehub.com/vul/> (04.02.2016).

Õnsa Lutri 1694 = Önsa Lutri Laste Oppus, Lühhidelt Pühhä Kirja perrä ärrä-selletetu, nink Küssimisse nink Kostmisse kombel kokkosäetu, Jummalalle Auwusz, nink temmä Tarto-Ma Koggodusse Tullusz. RIGA, Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, Königlichen Buchdrucker.

1997. a piibel = <https://www.piibel.net>. (04.02.2016).

Kirjandus

- Alvre, Paul 1984.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus 1, 32–36.
- Beekes, Robert S. P. 2010.** Etymological Dictionary of Greek, Leiden, Boston: Brill Academic Publishers.
- Conzelmann, Hans 1990.** chairō, chara, sygchairō, charis ... – Kittel 1990, IX: 350–405.
- Černyh 1999** = Павел Черных. Историко-этимологический словарь современного русского языка. 3. издание, стереотипное. Москва: Русский язык.
- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKPS** = Eesti keele põhisõnavara sõnastik. 2014. Koost. Madis Jürviste, Kristina Koppel, Maria Tuulik. Toim. Jelena Kallas, Mai Tiits, Maria Tuulik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I–V, 1994–2011. Toim. Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- Gutslaff, Johannes 1998 (1648).** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli 1995.** *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Eesti filoloogია osakond. Tartu.
- Habicht, Külli jt 2000** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli jt 2015** = Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Toim. Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karulis, Konstantīns 1992.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. Rīga: Avots.
- Kasik, Reet 2004.** Eesti keele sõnatuletus. 2., täiend. ja parand. tr. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kittel 1990** = Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament. Studienausg., Unveränd. Nachdr. der Leinenausg. 1933–1979. Begründet von Gerhard Kittel; herausgegeben von Gerhard Friedrich. Stuttgart, Berlin, Köln: Verlag W. Kohlhammer.

- Kluge, Friedrich 2002.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24. durchgesehene und erweiterte Auflage, bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kroonen, Guus 2013.** Etymological Dictionary of Proto-Germanic. (= Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 11.) Leiden, Boston: Brill.
- Lepajõe, Marju 1998.** Grammatikas esinevate eesti sõnade indeks. – Johannes Gutsclaff. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tartu: Tartu Ülikool, 247–279.
- LES = Richard Kleis, Ülo Torpats, Lalla Gross, Heinrich Freymann 2002.** Ladina-eesti sõnaraamat. Glossarium Latino-Estonicum. Tallinn: Valgus.
- Lewis, Clive Staples 2002 (1960).** The Four Loves. London: HarperCollins.
- LS = A Greek-English Lexicon. With Supplement, 1968.** Compiled Henry Liddell, Robert Scott. New, 9th ed. Revised and augmented throughout by Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie. 1982. Oxford: Clarendon Press.
- LägLoS = Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. 1 (A–J), 1991.** Andries D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä. Amsterdam, Atlanta: Rodopi..
- Maier, Gerhard, Fritz Rienecker 2011.** Suur piiblileksikon. Logos.
- Masing, Uku 1993.** Eestlase usulisi eeldusi ja nende tähendus teoloogiale. – Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt. Koost. Hando Runnel. Toim. Luule Krikmann. Tartu: Ilmamaa, 91–109.
- Masing, Uku 1998.** Mõtteteaduse sõnavara olukorrast. – Meil on lootust. Koost. Hando Runnel, Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, 355–361.
- Masing, Uku 2005.** Mõiste *hesed* Vana Testamendi keelepruugis. – Uku Masing ja Piibel. Koost. Kalle Kasemaa. Tartu: Ilmamaa, 216–255.
- Müller, Georg 2007.** Jutuluseraamat. Koost. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Toim. Külli Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa.
- Nygren, Anders 1955.** Eros und Agape. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Oja, Vilja 2014.** Tähendussuhetest eesti murretes. – Keel ja Kirjandus 8–9, 684–699.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Ross, Kristiina 2006.** Mida me teame keskaegsest vaimulikust eesti keelest? – Eesti teoloogilise mõtlemise ajaloost: sissejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe. Ettekanded konverentsil 15.–16. aprill 2005, Tartu. Koost. Riho Altnurme. Toim. Priit Rohtmets. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 6–16.

- SLW** = Salis-livisches Wörterbuch. 2009. Toim. Eberhard Winkler, Karl Pajusalu. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Peatoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus,
- Stauffer, Ethelbert 1990.** agapao, agape, agapetos. – Kittel 1990, I: 20–55.
- Turunen, Aimo 1949.** Kalevalan sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vaan, Michiel de 2008.** Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages. (= Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 7.) Leiden, Boston: Brill.
- Vainik, Ene 2003.** Soolisest ja ealisest spetsiifikast emotsioonisõnavara loetelukatsetes. – Keel ja Kirjandus 9, 674–692.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthonio Germanicum. Toim. Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Õim, Asta 2003.** *Armastus* ja *õnn* eestlaste maailmapildis. – Keel ja Kirjandus 11, 849–858.
- Õim, Haldur 1997.** Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Keeleteadlase 70. sünnipäevaks. Toim. Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikool, 255–268.

On the formation of the equivalents of Greek *agape* in Estonian Bible translations

SVEN-ERIK SOOSAAR

The development of the lexicon and conceptual system of Estonian has been influenced by the translation of Bible into Estonian. In order to achieve a more precise translation, new words were created either by means of borrowings or derivation using extant word stems. One of the central concepts in Christianity is *agape* (love), which was translated in early Estonian texts mostly by the word 'arm', which was a word with a rather broad meaning. During the Bible translation in the beginning of the 18th century, a new term 'armastus' was derived from the same-stem verb 'armastama', as an exact counterpart for Greek *agape*. In the later development of Estonian, the meaning of this term expanded. In the article, the development of Estonian counterparts of *agape* and the closely related concepts *charis* and *eleos* are examined with the comparisons of Latin and German terms, which were languages also used in Estonia during the missionary work and Bible translation.

Keywords: history of lexicon, etymology, history of Bible translation

Sven-Erik Soosaar
eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
sven-erik.soosaar@eki.ee